

**KONFEKSİYON SEKTÖRÜNDE KÜRESEL
BAĞLANTILAR: GÖÇMEN İŞÇİLER, SENDİKALAR VE
KÜRESEL ÇALIŞMA ÖRGÜTLERİ**

**GLOBAL DEALINGS IN APPAREL MANUFACTURING:
MIGRANT WORKERS, TRADE UNIONS AND GLOBAL
LABOR INITIATIVES**

Didem DANIŞ¹

ABSTRACT

This article describes the effects of economic globalization on Turkish apparel manufacturing, within the framework of the debate on granting work permits to Syrian refugees. The information that is used in this paper is based on the fieldwork that is realized in Istanbul during August-December 2015 and later in the first half of 2016. Experts of the textile sector, garment production workshop owners, trade unions and international fast fashion brands representatives were interviewed and two focus group meetings were conducted. This helped to grasp the position of different actors on regularization of Syrian labor force before the decision taken by the Turkish Government to issue work permits for Syrian refugees in January 2016.

The findings of the research show the prevalence of informality and the precarious conditions for the workers of the apparel manufacturing in Istanbul and demonstrate that

¹ Doç. Dr. Galatasaray Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü. ddanis@gsu.edu.tr

* Makale Geliş Tarihi: 01.08.2016
Makale Kabul Tarihi: 29.10.2016

foreign migrant workers can incorporate into it only from the very below of the labor hierarchy. The article also reveals the weakness of local trade unions both in terms of the unionization rate and efficiency. In such a context, global labor organizations become more influential than trade unions in participating into decision making processes about work conditions and the rights of foreign workers. In our case, they played a particular role as “mediating NGOs” by bringing together multiple stakeholders such as international labor agencies, global fast fashion companies and governmental agencies for the regularization of Syrian workers. However, despite the increasing importance of organizations such as FLA and ETI in the field of labor rights, they seem far from filling the void of the unions.

Keywords: Globalization, apparel manufacturing, migrant labor, regularization, trade unions, labor organizations.

ÖZ

Bu makale, ekonomik küreselleşmenin Türk hazır giyim sektörü üzerindeki etkilerini, Suriyeli göçmen işgücüne çalışma izni verilmesi konusu çerçevesinde tartışmayı amaçlıyor. Makalede kullanılan bilgiler, önce Ağustos-Aralık 2015 tarihleri arasında, sonra da 2016'nın ilk yarısında İstanbul'da gerçekleştirilen görüşmelere dayanmaktadır. Sektörün uzmanları, konfeksiyon atölyesi sahipleri, sendika temsilcileri ve uluslararası hazır giyim markalarının Türkiye'deki temsilcileriyle yüz yüze görüşmeler ve odak grup toplantıları yapılmıştır. Bu görüşmeler Ocak 2016'da kabul edilen, Suriyeli mültecilere çalışma izni verilmesini düzenleyen yasadan önce sektördeki farklı aktörlerin göçmen işçilerin yasallaşması konusuna nasıl baktığını değerlendirme fırsatı vermiştir.

Araştırmanın bulguları, küresel kapitalizmin yeniden yapılanması sırasında güvencesizleşme ve eğretileşme durumunun İstanbul'daki hazır giyim imalatı için de geçerli olduğunu ve ortaya çıkan işgücü hiyerarşisinde göçmenlerin ancak en altta yer bulabildiklerini tespit etmektedir. Buna ek

olarak, kayıtdışı çalışmanın çok yaygın olduğu sektörde, yerel sendikaların üye sayısı ve etkinlik açısından çok zayıf kaldığını ve göçmen işçilerin temel haklarının iyileştirilmesi konusunda küresel çalışma örgütlerinin yerel sendikalara göre karar süreçlerine daha müdahil olabildiklerini göstermektedir. Suriyeli işçilere Ocak 2016'da yasal çalışma izni hakkı verilmesi konusunda, Türk hükümeti, küresel hazır giyim markaları ve diğer ilgili aktörleri bir araya getirebilen FLA ve ETI gibi “aracı STK’lar” önemli bir rol oynamıştır. Ancak, yerel sendikaların zayıfladığı bir ortamda, bu gibi kuruluşların katkıları önemli olsa da, sendikaların bıraktığı boşluğu doldurabilmeleri mümkün gözükmemektedir.

Anahtar kelimeler: Küreselleşme, hazır giyim sektörü, göçmen işgücü, yasallaşma, sendikalar, çalışma örgütleri.

GİRİŞ²

Bugün konfeksiyon sektörü üretim ve tüketim coğrafyası açısından en küresel sektörlerden biridir. Bir yandan “birinci dünya ülkelerinde tüketilmek üzere üçüncü dünya ülkelerinde üretim yapılması”, öbür yandan imalat sürecinde ağırlıklı olarak göçmen işçilerin çalışması bu sektörü küresel kılan en önemli iki özellik kabul edilmektedir (Spener ve Capps, 2001: 301). Bu iki boyut, üretiminin çoğunu yabancı pazarlar için yapan ve ucuz işgücü olarak yabancı işçileri istihdam eden Türk hazır giyim sektörü için de geçerlidir (Dedeoğlu, 2008).

Hazır giyim sektörü bu küresel boyut dışında, çalışma koşullarının en ağır ve işçi haklarının en zayıf olduğu işkollarından biri olarak bilinmektedir. Genel olarak emek yoğun ve düşük sermaye gerektiren ve aynı zamanda küresel rekabetin yüksek olduğu hazır giyim sektöründe, işyerleri varlığını sürdürebilmek için ucuz işgücüne bağımlıdır. Sektör içinde, özellikle küçük ve orta boy atölyelerde kayıtdışı (enformel) ve güvencesiz çalışmanın yaygın, ücretlerin düşük ve çalışma koşullarının ağır olduğu gözlenmektedir. Bu yerler, özellikle İstanbul başta olmak üzere büyük kentlerin kenar ilçelerinde binaların zemin katlarında olmalarının da

² Bu makalenin ilk versiyonu 23 Haziran 2016'da Poitiers şehrinde “Thinking migrations to rethink the world” başlıklı Migrinter 30. yıl konferansında sunuldu. Araştırma sürecinin farklı aşamalarında asistanlık yapan kıymetli öğrencilerim Selin Altunkaynak, Hazal Tükel, Lokman Sazan, Hasan Turunçkapı ve Burak Gücin'e katkıları için teşekkür ederim. Bu araştırma Galatasaray Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri birimi tarafından desteklenmiştir (Proje No. 14.502.003).

etkisiyle gündelik dilde “merdivenaltı atölyeler” olarak adlandırılmaktadırlar. Önceki araştırmalar, tekstil ve hazır giyim sektöründe işgücü hiyerarşisinin en altında kent yoksullarının ve göçmenlerin olduğunu göstermektedir. Bu göçmenlerden bazıları 1990lı yıllarda zorunlu göçle güneydoğudan gelip büyük kentlere yerleşen Kürtler, bir kısmı da son yirmi beş yılda değişik göç dalgalarıyla gelen yabancı göçmenlerdir (Dedeoğlu 2011; Toksöz, Erdoğan ve Kaşka, 2012; Balaban 2014). Konfeksiyon atölyelerindeki tüm çalışanların maruz kaldığı düşük ücretler ve zor çalışma koşullarına ek olarak yabancı işçiler yasal çalışma izinleri olmadığı için yerli işçilere göre daha fazla sömürülmekte ve daha kırılgan bir konumda kalmaktadırlar (Şenses 2015).

Daha önce Azerilerin, Afganların, Özbeklerin ve daha pek çok farklı milletten göçmenin çalıştığı konfeksiyon atölyelerinde son dönemde ağırlıklı olarak Suriyeli mülteciler bulunmaktadır. Şimdiye kadar çalışan yabancı işçilerden farklı olarak ilk kez Suriyeli mülteciler, Ocak 2016’da kabul edilen yönetmelikle çalışma izni almaya hak kazandılar. Bu makale ekonomik küreselleşmenin Türk hazır giyim sektörü üzerindeki etkilerini, Suriyeli göçmen işgücüne çalışma izni verilmesi konusu çerçevesinde tartışmayı amaçlıyor. Bu kapsamda, özellikle atölye sahipleri, sendikalar ve küresel çalışma örgütlerinin konfeksiyon sektöründeki değişimlere ve yabancı işgücüne dair bakış açıları incelenecektir. Ayrıca Suriyelilere çalışma izni çıkması sürecinde sendikaların ve küresel çalışma örgütlerinin etkilerini tartışacaktır.

Makalede kullanılan veriler İstanbul’da yürütülen iki farklı araştırmada toplandı. İlki Ağustos-Aralık 2015 döneminde, büyük bir araştırma projesinin dört ayağından biri olarak, İstanbul’daki konfeksiyon sektöründe yabancı işgücü ihtiyacı konusunu incelemek üzere gerçekleştirildi. Önce sektöre dair istatistikî bilgiler ve göçmen işçilerle ilgili kayıtlı işgücü verileri incelendi. Daha sonra, hazır giyim sektöründe yabancı işgücü konusunda farklı mesleklerden on uzman ve on beş işverenle görüşüldü. Görüşülen uzmanlar arasında, İl Göç İdaresi Müdürlüğü, İş ve İşçi Bulma Kurumu (İŞKUR), İstanbul Tekstil ve Konfeksiyon İhracatçı Birlikleri (İTKİB), İstanbul Kalkınma Ajansı, Osmanbey İşadamları Derneği (OSİAD), uluslararası konfeksiyon markalarının tedarik sorumluları, ilgili sendika ve uluslararası çalışma örgütlerinden yetkililer bulunmaktadır.

İlk araştırma kapsamında uzmanlardan sonra, İstanbul’da hazır giyim sektöründe faaliyet gösteren 15 işverenle derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Bunlardan dördü hazır giyim ihracatı yapan firmalarla, geri kalanları ise imalatçı

atölye sahipleriyle gerçekleştirilmiştir. Görüştüğümüz atölyeler diğer firmalara fason üretim yapan, Bağcılar, Zeytinburnu, Bomonti gibi İstanbul'un değişik semtlerinde yer alan, genellikle 15-45 arasında işçi çalıştıran, bunların da çoğunun kayıtdışı/sigortasız çalıştığı işletmelerdir. Hazır giyim ürünleri dış ticareti yapan tekstil firmaları ise kendi çizdirdikleri modelleri çalıştıkları fason atölyelere diktirerek yurtdışından gelen müşterilere toptan satış yapan işyerleridir. Görüşülen firma sahipleri, atölyelere göre daha büyük sermaye sahibi, daha uzun süredir sektörde ve daha yüksek eğitim seviyesine sahip kişilerden oluşuyordu. Bu grupta yer alan görüşmeciler, hem atölye sahipleriyle bağlantıda, hem de işin ticaret ve dış piyasa boyutunu bildikleri için araştırmaya önemli katkıları olmuştur. Araştırmanın eksikleri arasında, hazır giyim imalatında faaliyet gösterip 500 kişinin üzerinde eleman çalıştıran büyük fabrikalarla görüşmemiş olmak sayılabilir.

Yüz yüze görüşmelere ek olarak, hazır giyim sektöründe çalışanların deneyimleri üzerine iki odak grup görüşmesi yapılmıştır. Bunların birinde yerli erkek işçiler, diğesinde ise sektörde işçi veya işveren olarak yer almış yerli kadınlarla görüşülmüştür. Araştırmanın ikinci kısmı 2016 başında benzer bir çizgide devam ettirilmiş, bu kez Suriyeli işçilerle çalışma koşulları ve gelecek beklentileri konusunda görüşmeler yapılmıştır. Araştırmanın o kısmı henüz tamamlanmamış olduğu için bu makalede işçi deneyimlerine yer verilmeyecektir.

Aşağıda, hazır giyim sektörü ve küreselleşme ilişkisine dair bir genel bir çerçeve sunulduktan sonra, Türkiye'deki sektörün özellikleri ve sektörde yabancı istihdamı konusu ele alınacaktır. Son olarak, Suriyeli işçilerin çalışma izinleri konusunda sendikalar ve küresel çalışma örgütlerinin konumları ve faaliyetleri tartışılacaktır.

1. KÜRESEL BİR SEKTÖR OLARAK HAZIR GİYİM

Küreselleşmenin açıkça gözlemlendiği alanlardan biri kuşkusuz imalat sektörü oldu. 1970'lerin ortasında yaşanan ekonomik krizden bu yana imalat alanında özellikle tekstil ve konfeksiyon gibi faaliyetler gelişmiş ekonomilerden gelişmekte olanlara kaydı. Bugün hazır giyim imalatının büyük kısmı üçüncü dünya ülkelerinde yapılıyor. Sonradan çokça tartışılmış olsa da, ekonomik küreselleşme literatürünün başlıca tezlerinden biri olan "yeni uluslararası iş bölümü" (*NIDL – new international division of labor*) yaklaşımına göre, kârlarını maksimize etmek isteyen işverenler imalat faaliyetlerini ileri kapitalist ülkelere işgücünün ucuz, vergilerin düşük olduğu gelişmekte olan ülkelere kaydurdular. Bu teze ek olarak, ikili işgücü piyasaları (*dual labor market*) kuramı da, ülkeler içinde işgücü piyasalarının formel ve

enformel olarak ikiye ayrıldığını ve ikinci grupta sömürüye daha açık göçmenler, kadınlar, çocuklar gibi kesimlerin yer aldığını, kırılğan ve zayıf sosyo-ekonomik durumlarından dolayı mevcut işgücü piyasasından da daha düşük ücretlere, daha uzun saatler çalışmaya mecbur kaldıklarına işaret etti.

Sonuçta bu gelişmeler işçi hakları açısından olumsuz sonuçlar doğurdu. Gelişmiş ülkelerde imalat faaliyetlerinin başka coğrafyalara kaymasından dolayı işçiler işsiz kalırken, gelişmekte olan ülkelerde ise kayıtdışı (enformel) işgücü piyasasının etkisiyle ağır çalışma koşullarına rağmen ücretler düşük kaldı. Bu durumu, Meksika-ABD arasındaki ilişki üzerinden inceleyen Spener ve Capps (2001) imalattaki küreselleşmenin iki boyutu olduğunu, konfeksiyon ve gıda gibi emek yoğun sektörler Meksika'ya kayarken, ABD'de kalan atölyelerde ise göçmen işçilerin istihdam edildiğini belirtiyorlar. Bu açıdan Meksika'nın en fazla ihracat yaptığı iş kolları ile ABD'de yurtdışı doğumlu nüfusun en yoğun çalıştığı işlerin çakışmasına dikkat çekiyorlar (Spener ve Capps, 2001: 304).

Hazır giyim imalatının gelişmekte olan ülkelere kaymasına bir başka örnek olarak, Avrupa'ya hazır giyim ihracatında Türkiye'nin en büyük rakiplerinden biri olan Fas gösterilebilir. Avrupa'ya coğrafi yakınlığı ve özellikle Fransa pazarıyla geçmişten gelen güçlü ticari ilişkileri sayesinde, yukarıda bahsettiğimiz imalat faaliyetlerindeki küresel kaymanın 1990lardaki cazibe merkezlerinden biri Fas oldu. Bu dönemde ihracata yönelik hazır giyim imalatı hızla büyüdü: 1985'de hazır giyim üretiminin % 36'sı, 2006'da ise % 66'sı ihraç ediliyordu (Piveteau, 2009: 18). Ancak 2000'lerin başında küresel kaymanın bu sefer daha da ucuz işgücü peşinde Asya'ya yönelmesiyle Fas ekonomisi ağır bir darbe aldı. 2001'de yaklaşık 200.000 kişiyi istihdam eden tekstil ve konfeksiyon sektörünü koruyabilmek için Fas devleti yabancı yatırımcılara yönelik çeşitli teşvik programları ve yüksek katma değerli ürünler üretmeye yönelik politikalar geliştirdi (Piveteau, 2009: 19).

İmalatın küreselleşmesiyle yaşanan coğrafi kaymaya ek olarak, hazır giyim sektöründe son on yıldır belirleyici olan hızlı moda (*fast fashion*) akımının etkilerinden de bahsetmek gerekir. Daha önce senede iki sezon olarak üretilen hazır giyim ürünleri, bugün hızlı moda akımının etkisiyle çok daha sık aralıklarla üretilmektedir. Üretimde parti sayısı artarken, sipariş büyüklükleri küçülmekte, “yoğun takvimler, daha kısa üretim döngüleri, hızlı prototip hazırlama ve az sayıda alım baskısı” altındaki imalatçılar için esnek üretim modeli kaçınılmaz hale gelmektedir (Tokatlı vd., 2010: 1204). Hızlı modanın en önemli özelliği sürattir. Modellerin sık sık değiştiği ve uygun fiyatlarla pazara sunulduğu bu yeni hazır giyim stratejisi hızlı üretim ve teslimat kuralına dayanmaktadır (Dal ve Gürpınar,

2010). Eskiden geçerli olan daha uzun aralıklarla ve baştan net olarak tanımlı siparişler düzeninden hızlı moda modeline geçiş H&M, Zara, Mango veya Esprit gibi firmalar için hızlı bir büyüme anlamına gelmiş olsa da, imalatçılar ve özellikle üretimde çalışan işçiler için ciddi sorunlara neden olmuştur.

Hızlı moda akımıyla beraber, çok çeşitli talepler içeren ve çok kısa sürede hazırlanması gereken siparişler karşısında Türk işadamları önce zorlanmış, ancak kısa süre sonra taşeronluk sistemiyle duruma uyum sağlamışlardır (Tokatlı vd., 2008). Bu alanda uzun yıllardır araştırmalar yapan Tokatlı'nın da ifade ettiği gibi, Türkiye'deki tedarikçi firmalar, ünlü hazır giyim markalarının değişen büyüklükteki ve farklı talepler içeren siparişleri karşısında, işi parçalara bölüp fason üretim yapan daha küçük atölyelere dağıtarak ayakta kalmışlardır (Tokatlı, vd., 2010)

“Batılı perakendecilere tedarikçilik yapan büyük imalat firmaları bu küçük ve bağımsız (taşeron) firmalara çok fazla ihtiyaç duymaktadır. Örneğin, dört fabrikası ve dört bine yakın çalışanıyla sektörün en büyük ve kapasitesi en yüksek imalat firmalarından biri olan Hey Tekstil bile alıcıları tam olarak memnun edebilmek için 80-100 taşeron firmayla çalışmak zorundadır. Bunda, kapasite ve özel uzmanlık gerektiren sebeplerin yanı sıra, masrafları olabildiğince düşük tutma ve moda değiştiğinde atıl kalabilecek makinelere yatırım yapmaktan kaçınma arzusu da etkilidir.” (Tokatlı, vd., 2010: 1208)

Görüşme yapılan büyük hazır giyim markalarının tedarik sorumlularından biri de bu durumu doğrudan imalattan örnek vererek teyit etmiştir:

“ [Fast fashion] akışta değişkenlik içeren bir üretim. Piyasadaki satışa göre siparişlerde ani değişimler olabiliyor. Yok onun koluna deri parçası geçir, yok bunun burasına işleme yap gibi. Adı üstünde fast fashion! Bu yüzden çok küçük bir sürü atölye bulup, onlarla çalışırsınız. Kesim yapan bir firma, üreten birçok firma. Böylece markanın talebi olan ani değişimleri hızla yapmak mümkün olur. İş dağıtma, parçalara bölme, deadline'a yetiştirme. [Ana tedarikçi] ya ek işgücü alacak, ya da bu ihtiyacı dışarıdan fason firmalardan temin edecek. Bazen özel bir operasyon için, düğme dikimi için mesela, başka bir atölyeye gider. Ana tedarikçi işi dağıttıkça [parçalara böldükçe], küçük firmalara gelen para daha da azalır.” (Marka tedarik zinciri sorumlusu, kadın, 38 yaş)

2. TÜRKİYE'DE HAZIR GİYİM İMALATI

Tekstil ve hazır giyim sektörü Türkiye'nin ekonomik küreselleşmesinde başrol oyuncularından biridir. 1950'lerde sanayileşmenin başlamasıyla öncelikli istihdam alanlarından olan tekstil ve hazır giyim sektörü, bugün de iki milyon civarı

çalışanı, toplam istihdam içinde %13,6 paya sahiptir. İhracat gelirlerinin % 23,9'u da gene aynı sektörden gelmektedir (Öz-İplik-İş Sendikası, 2009). Diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi hazır giyim imalatı esas olarak yabancı piyasalar için yapılmakta, bunlar arasında da Avrupa Birliği (Almanya, İngiltere, İspanya, vb) ile eski Sovyet cumhuriyetleri (Polonya, Rusya Federasyonu, Ukrayna, vs) başı çekmektedir.

Sektörün coğrafi dağılımına bakıldığında, diğer pek çok ekonomik faaliyette olduğu gibi İstanbul ön plana çıkmaktadır. Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, Türkiye'de en çok hazır giyim ihracatı yapan iller listesinin en üstünde açık arayla İstanbul bulunmaktadır. 1 Ocak - 30 Eylül 2016 arasındaki dokuz ay boyunca bu sektörde yapılan yaklaşık 13 milyarlık ihracatın % 70'i İstanbul'dan çıkmıştır.

TABLO - 31.07.2015 itibarıyla hazır giyim ve konfeksiyon firmalarının kanuni merkezleri bazında ihracat performansı	
	1 Ocak- 30 Eylül Temmuz 2015 (9 Aylık toplam değer - milyon dolar olarak
İstanbul	9.177
İzmir	853
Denizli	779
Bursa	460
Adıyaman	180
Mardin	171
Kırklareli	111
Tekirdağ	109
Gaziantep	109
Malatya	62
Kaynak: Türkiye İhracatçılar Meclisi'nin internet sitesinde yer alan Eylül 2016 iller bazında sektörel ihracat verilerinden derlenmiştir. http://www.tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari.html (erişim 15 Ekim 2016)	

Yukarıda anlattığımız küresel yeniden yapılanmayla beraber imalat Kuzey ülkelerinden Güney ülkelere kayarken, Türkiye de, Zara, H&M, Mango gibi büyük tekstil ve hazır giyim markalarının ana üretim merkezlerinden birine dönüşmüştür.

1980li yıllarda gelişmiş ülkelerdeki firmalardan gelen taleplerin artması ve hükümetin ihracata dayalı ekonomik büyüme modelini benimsemesi küçük girişimcileri konfeksiyon atölyeleri kurmaya teşvik etmiştir. 1990lar kuşkusuz Türkiye hazır giyim sektörü için en parlak yıllar olmuştur. Bir yandan hazır giyim üretiminin Avrupa'dan komşu coğrafyalara kaymasıyla, sektörün imalat ve istihdam kapasitesi genişliyor, diğer yandan Sovyetler Birliği'nin dağılması ve eski Sovyet ülkelerinin kapitalizme geçişiyle yeni pazarlar ortaya çıkıyordu. 1990larda, yabancıların içi mal dolu valizlerle sınırları geçmesine dayanan kayıtdışı ekonomik faaliyet olarak tanımlayabileceğimiz “bavul ticareti” yeni neoliberal küresel ekonominin kayıtdışılık ve esneklik özelliklerinin açıkça gözlendiği faaliyet alanlarından biri oldu³ (Eder ve Öz, 2010).

Bu parlak dönem, 2004 sonunda tekstil kotası sisteminin sona ermesiyle bitti. 2005'den itibaren Türk imalatçılar, kendilerinden çok daha ucuza üreten Çinli rakipleriyle rekabet etmek zorundaydı. Krizin bariz işaretlerinden biri toplam ihracat içinde tekstil ve hazır giyim sektörünün düşen payı oldu. Daha önce ihracat sektörleri arasında bir numara olan tekstil ve hazır giyim, 2008'den itibaren otomotivin arkasından ikinci sıraya geriledi. 2015 yılında tekstil ve hazır giyim sektörünün payı %13,2 otomotivin payı ise %16,8 idi.⁴ Bu gelişmeler 2000'lerin sonlarından itibaren işverenler ve medya tarafından “konfeksiyonda kriz” olarak ifade edildi.

Bugün de devam eden “sektörde kriz var” söylemine rağmen, Türkiye küresel hazır giyim sektöründe önemli bir konuma sahip. Batılı markalar için cazip bir imalat üssü haline gelen Türkiye'de 2013 yılında hazır giyim ihracatının toplam değeri 15 milyar dolardı ve üretimin yaklaşık % 65'i dışarıya ihraç ediliyordu.⁵ Ekonomi Bakanlığı'nın hazırladığı rapora göre, “Türk hazır giyim sektörü % 3,4'lük bir payla dünyada yedinci ve AB'de üçüncü büyük tedarikçi. Dünya ihracat sıralamasında ilk onda yer alan Türk tekstil sanayi, AB'nin ikinci en büyük tedarikçisi” olmuştu. Ancak, bu parlak başarının arkasında esnek üretim, kayıtdışı istihdam ve düşük işçi ücretleri vardı.

³ Kendi ülkeleri ve Türkiye arasında git-gel yapan bu “karıncalar” göç çalışmaları alanında da çokça çalışılan bir konu oldu (Yükseker, 2003; Daniş, Taraghi, Pérouse, 2009).

⁴ TİM (Türkiye İhracatçıları Meclisi) ihracat verileri (<http://www.tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari.html>) (erişim tarihi: 1 Haziran 2016). Ayrıca İTKİB (İstanbul Tekstil ve Konfeksiyon İhracatçıları Birlikleri) sitesinden 2015 tekstil ve hazır giyim ihracatı verilerine de bakılabilir.

⁵ “Clothing Industry”, Ekonomi Bakanlığı tarafından 2014 yılında hazırlanan hazır giyim imalatı raporu. http://www.ekonomi.gov.tr/portal/content/conn/UCM/path/Contribution%20Folders/web_en/Home/Sectoral%20Reports%20and%20Statistics/Sectoral%20Reports/Industry/hg-clothing.pdf (erişim tarihi: 1 Haziran 2016)

3. HAZIR GIYİM SEKTÖRÜNÜN İSTİHDAM YAPISI

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığının (ÇSGB) 2011 verilerine göre 392 bin kişi tekstil imalatında, 413 bin kişi de hazır giyim imalatında sigortalı olarak istihdam edilmektedir. Ancak özellikle hazır giyimde kayıtsız çalışma oranının kayıtlı olanların 4-5 kat fazlası olduğu tahmin edilmektedir. Kamu kuruluşları tarafından kayıtlı ve kayıtsız tekstil sanayinde toplam 450 bin, hazır giyimde ise bir buçuk milyon kişinin istihdam edildiği ifade edilmektedir.⁶ Sendikalara göre ise hazır giyimde çalışan sayısı iki milyona yakındır.

Bu verilerin de gösterdiği üzere, hazır giyim sektöründe esnek ve kayıt dışı çalışma oldukça yaygındır. Araştırmalar özellikle emek yoğun üretimin, küçük ve orta büyüklükteki firmalara fason olarak yaptırıldığını, kayıtlı ve kayıtsız pek çok firmayı içeren ve evde iş alan kadınlara kadar uzanan geniş bir üretim örgütlenmesinin olduğunu göstermektedir. Çok sayıda fason firmanın üretim ağlarına dahil olduğu, değişen talebe göre emeğin geçici ve düşük ücretlerle istihdam edildiği⁷ bu üretim modelinde firmaların birinci hedefi emek maliyetini azaltmaktır (Maroukis vd, 2011). Türkiye'deki tekstil sektöründe kayıtdışı çalışmaya odaklanan araştırmalarda işverenlerin kayıtdışı istihdamı tercih etmelerinin nedenleri arasında sosyal güvenlik primi ödememe isteği, olası bir pazar daralmasında kayıtdışı çalışanların daha kolay çıkarılabilmesi ve tabii maliyet düşürme güdüsü ifade edilmiştir (Kılıç, 2011; Toksöz, Erdoğan ve Kaşka, 2012; Özçürümez & Yetkin, 2014)

Bu araştırma sırasında yapılan görüşmelerde de atölye sahipleri sık sık "sektördeki kriz"den bahsetmiş ve dış pazarların daralması, kur farkındaki oynamalar, taleplerin düzensiz olması, firmalar tarafından ödemelerin düzenli yapılmaması gibi konulardan şikayet etmişlerdir. Büyük markaların ana tedarikçisi olan dış ticaret firmaları sertleşen küresel rekabetten dolayı darboğaza girdikçe, atölye sahiplerinin de işleri zorlaşmakta; bu da, krizin yukarıdan aşağıya aktarılmasına neden olmaktadır.

"Atölyecilik ciddi kriz halinde. Her geçen gün biri kapanıyor, devam edemiyor. Biz de sipariş olmayınca kapatıp tekrar açıyoruz. Bu arada çalışanları ücretsiz izne gönderiyoruz. Geçen sene kapandı mesela"

⁶ Hazır Giyim Sektör Raporu, s.21
<http://www.oka.org.tr/Documents/tekstil%20ve%20hazir%20giyim%20sektor%20raporu.pdf> (erişim tarihi 18.09.2016)

⁷ Türkiye Tekstil İşverenleri Sendikasının üyeleri arasında yaptırdığı ankete göre, tekstil firmalarının maliyetleri içerisinde direkt işçilik maliyetleri toplam maliyetin %27'sini oluşturmaktadır (Kılıç, 2011).

bizim atölye. Bu sene tekrar açıldı. Çalışanlar haftalık, günlük çalışıyorlar burada. Paralarını zar zor ödüyoruz, bazen ödeyemiyoruz. Sipariş gelmeyince atölye dönmüyor. Öncelikli olarak bir firmayla çalışıyoruz, onların işi olmazsa bizim boş zamanımız olursa başka firmalarla çalışıyoruz. Fason çalışmak durumundayız. Ama tekstil bitti artık iş yok. İki senedir durum bu. İki sene önce kendimizi götürebiliyorduk yine, şu an bataktayız. Elemana borçlandığımız çok oluyor. Hesaba yazıyoruz. Firmalar da zamanında ödemiyor. Temelde iki sıkıntı var: Sipariş alamıyoruz, sipariş olduğunda da paramızı alamıyoruz.” (atölye sahibi, erkek, 53 yaş)

“Sektör batmak üzere zaten şu an. Önceki tadı yok. Artık atölyeler İstanbul’dan Anadolu’ya taşınıyor. İş bulmakta zorlanıyorum. Bir de maliyet artıyor. Ama ürün fiyatı dibe vurmuş durumda. Altı sene önceki modelin satış fiyatıyla bugünkü satış fiyatı aynı, ama işçi ücreti arttı, malzeme alış fiyatı yükseldi.” (atölye sahibi, erkek, 32 yaş)

4. TÜRKİYE’DE GÖÇMEN İŞÇİLER VE ÇALIŞMA İZİNLERİ

Göçmen işçiler, tüm dünyada ucuz işgücü sağlamanın önemli yollarından biri olarak değerlendirilmekte, özellikle kriz dönemlerinde yedek işgücü ordusu yaratılmasına katkıda bulunarak bir tür tampon işlevi görmektedir. Göçmenler, yerli işçilerin tercih etmediği, İngilizce 3D olarak tanımlanan (Dirty, Dangerous, Demeaning – Pis, Tehlikeli, Düşük) işlerde istihdam olanağı bulmaktadır. Bunlar genellikle bedensel çalışmayı gerektiren, çalışma koşulları elverişsiz, çalışma süreleri uzun ve ücretleri düşük olan işlerdir (European Agency For Safety and Health At Work, 2009).

Türkiye işgücü piyasalarına son yıllarda katılanlar arasında giderek artan sayıda yabancılar olduğu konusunda çok sayıda resmi rapor ve akademik yayın mevcuttur (Erder ve Kaşka, 2003; İçduygu, 2003; ÇSGB, 2004; Tanyılmaz ve Kıroğlu, 2007; Dağdelen, 2008; Akpınar, 2010; Dedeoğlu ve Gökmen, 2011; Toksöz, Erdoğan ve Kaşka, 2012; Balaban, 2014; Şenses 2015;). Türkiye’de göçmenlerin başta ev işleri ve bakıcılık alanı olmak üzere inşaat, imalat, tarım ve eğlence sektörlerinde çalıştıkları görülmektedir. Yapılan pek çok araştırma son yıllarda yabancı işçilerin sayısının arttığını ve vasıfları itibarıyla çeşitlendiklerini göstermesine rağmen, Türkiye’de yabancıların çalışma iznine erişimi hala çok kısıtlıdır. 2014’te çalışma izni alan 52.304 yabancı, ülkede bulunduğu tahmin edilen toplam göçmen işçi sayısı düşünüldüğünde çok küçük bir oranı temsil etmektedir.

İkamet izni sahibi olan yabancılar arasından sadece % 13-14'lük oranının çalışma izni olması, yabancıların yaygın bir şekilde kayıtdışı çalışıklarına işaret etmektedir.⁸

Tüm zorluklara rağmen Türkiye'yi göçmenler için çekici kılan faktörlerden de bahsetmek gerekir. Bunların başında özellikle 2000'lerde Türk ekonomisinin dinamizmi ve kayıtdışı ekonominin yaygınlığı sayılabilir⁹. Yaşanan çeşitli ekonomik krizlere rağmen bu iki faktör Türkiye'yi özellikle komşu ülkelerden gelen göçmenler için cazip kılmaktadır (Lordođlu, 2010). Gülay Toksöz ve ekibinin IOM için yaptığı araştırmada da İstanbul'un yaygın kayıtdışı istihdam yapısıyla düzensiz göçmen istihdamına elverişli bir ortam sunduğu ifade edilmektedir (Toksöz, Erdoğan ve Kaşka, 2012).

Çalışma izni olmayan göçmen işçilerin kayıtdışı olarak istihdam edildiği başlıca alanlardan biri konfeksiyon atölyeleridir. Kalifiye işçiliğe çok fazla gereksinim duyulmaması, kayıtdışılığın yerli işçiler için de yaygın olması, çalışma koşullarının kötülüğu ve ücretlerin çok düşük olması gibi nedenlerden dolayı hemen her ülkede bu sektörde toplumsal olarak dışlanmış ve dezavantajlı gruplar çalışmaktadır (Spener ve Capps, 2001). Sektördeki en eski sendika olan TEKSİF'te görüşülen yetkiliye göre tekstil ve hazır giyim sektöründe yaklaşık iki milyon kişi, yani sektördeki toplam istihdamın %80'e yakını sigortasız çalışmaktadır. Bu fazla iddialı bir tahmin olsa da, saha araştırması sırasında görüştüğümüz tüm uzmanlar, küçük ve orta boy konfeksiyon atölyelerinde çalışanların en az % 60'ının sigortasız çalıştığı konusunda hemfikirdi.

Bu tahminler, hazır giyim imalatında kayıtdışılığın sadece göçmenler için değil, yerli işçiler için de yaygın bir sorun olduğunu göstermektedir. Kayıtdışılık, düşük ücretler, zor çalışma koşulları gibi nedenlerle, yerli işgücü artık bu sektörü tercih etmemektedir. Araştırma sırasında bu durum hemen hemen tüm görüşmeciler tarafından dile getirilmiştir. İstanbul Tekstil ve Konfeksiyon İhracatçılar Birliği'nde

⁸ 2015 yılında, Suriyeli mülteciler dışında, Türkiye'de ikamet izni olan yabancı sayısı 422.895'dir ve bunlar arasında sadece % 13'ünün çalışma izni vardır. Bu tarihten altı yıl önce, yani 2009'da ikamet izni olanlar 163.326 idi. İkamet izni oranları bile bu kadar düşükkken, çalışma izinlerinin azlığına belki de şaşırılmak gerekir. Ufak bir karşılaştırma için 2012 yılında 65 milyon nüfusu olan Fransa'da ikamet izni olan yabancıların sayısının 2,5 milyon ve Fransa dışı doğumluların ise 7,5 milyon kişi olduğunu hatırlatabiliriz. (Türkiye verileri Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün internet sayfasından derlenmiştir. http://www.goc.gov.tr/icerik6/ikamet-izinleri_363_378_4709_icerik_erisim_tarihi_15Ağustos_2016. Fransa verileri Fransız Demografik Etütler Enstitüsü – INED sayfalarından derlenmiştir.)

⁹ Resmi verilere göre, 2014 yılında Türkiye'de aktif nüfusun % 35'i kayıtdışı sektörde istihdam ediliyordu.

çalışan bir uzman ise, artık konfeksiyon işçiliği yerine en alt statü ve maaşla da olsa hizmet sektörü işlerin tercih edilir olduğunu ifade etmiştir:

“Önceden mesela sokağa çıktığımızda her dört kişiden ikisi tekstil-konfeksiyon ile ilgiliydi, ya perakendesindeydi, ya üretimindeydi, ya atölyesindeydi. Çünkü en büyük sektördü, ihracatın % 30’larını, % 40’larını yapan bir sektördü. 2000’li yılların başlarından itibaren gelişen başka sektörler oldu. Perakende sektörü gelişti, diğer hizmet sektörleri gelişti. AVM’ler açıldı, çağrı merkezleri açıldı, diğer sanayi sektörlerinde de gelişmeler oldu. Öyle olunca işgücü bölündü. İmaj olarak da işçiler artık fabrikada gidip üretim bandında çalışmak yerine, şık bir ortamda kasiyer olmayı, telefonlara cevap vermeyi tercih ediyor. Özel güvenlik oluyor hastanede veya AVM’de. Bunun sonucu olarak da daralan bir işgücü payı var sektörde.”

Konfeksiyon atölyelerinin tercih edilmemesinde etkili olan nedenlerden biri de ücretlerin düşük ve düzensiz olması. Görüşmeler sırasında atölye sahipleri düzenli sipariş alamadıklarından dolayı işçileri haftalık maaş esasına göre istihdam ettiklerini söylediler. Odak grup sırasında ise, haftalıktan da kısa “günlük istihdam” modelinden bahsedildi. Kendisi de kocasının Zeytinburnu’ndaki atölyesinde makineci olan, yani hem işveren, hem de işçi olarak çalışan bir kadın odak grup görüşmesi sırasında bu “günlük işçi pazarları”nı anlattı:

- Bu süreç farklı bir işçi kesimini ortaya çıkardı. Atölyeciler sürekli iş bulamıyorlar. Ben iş bulamadığım sürece işçiyi yatırmak istemiyorum. Ben de günlük işçi buluyorum. Şu an mesela bizim orda [Zeytinburnu] günlük işçi pazarları var. Bunlar şimdi işte günübirlik işçi lazım olacak diyor o pazara gidip günlük işçi alıyor. Buradaki işçiler de işinden memnun.

DD: Ne yönden memnun?

- Konfeksiyon ağır bir iş olduğu için haftanın üç günü çalışıp iki günü evde yatmayı düşünen bayanlar var. Mesela çok ağır bir iş haftanın beş günü bir ay boyunca çalışılmıyor bu işlerde. Şu an burada çok fazla bir günlük işçi uygulaması var. Ve bu işverenin de işine geliyor. Sigorta da ödemiyor, herhangi bir sosyal güvenlik ödemiyor. Sadece işçiyi işçi pazarından alıyor akşam tekrar bırakıyor.

DD: Kim bunlar?

- Günübürlüklerin çoğu genç kızlar ve kadınlar ya da Suriyeliler. Genç kızlar evleninceye kadar çalışıyorlar. Mesela lise öğrencileri yaz tatillerinde konfeksiyonda çalışmayı tercih ediyor. Üniversite öğrencileri aralarda iş bulmak için konfeksiyonda çalışmayı tercih ediyor Ama normalde mesleklerini aldıkları zaman kimse tercih etmiyor. (Konfeksiyon deneyimi olan yerli kadınlarla odak grup toplantısı, Beyazıt)

Kayıtdışılık bu kadar yaygınken, yabancılara çalışma izni verilen sektörler arasında en alt sıralarda tekstil ve hazır giyim sektörünün olması şaşırtıcı değildir. ÇSGB'nın hazırladığı verilere göre, 2014 yılında toplam 52.304 yabancıya çalışma izni verilmiştir¹⁰. Listenin en üstlerinde yer alan ev içi hizmetleri, turizm, ticaret ve hatta inşaat sektörleriyle kıyaslandığında, tekstil ürünleri imalatı (505) ve giyim eşyaları imalatında (717) verilen çalışma izinlerinin çok az olduğu görülür (ÇSGB, 2014: 17).

Toparlayacak olursak, küresel yeniden yapılanmanın doğrudan etkilediği sektörlerden biri olan hazır giyim imalatında, rekabet gücünü koruyabilmek için işverenler işçi ücretlerinden kesmekte veya siparişlerin daraldığı dönemlerde işçileri kolayca işten çıkarabilmek için sigortasız çalıştırmayı tercih etmektedirler. Küçük ve orta boy atölyelerin ve eve iş verme yönteminin yaygın olduğu hazır giyimde imalat faaliyetinin oldukça “görünmez” olması da sektördeki kayıt dışılığı kolaylaştırmaktadır.

5. YENİ “YEDEK İŞGÜCÜ ORDUSU”: SURİYELİ MÜLTECİLER

Önemli bir göç ülkesi olan Türkiye için son beş yılda gelen Suriyeli mülteciler pek çok yönden yeni ve farklı bir dönem anlamına geliyor (Danış, 2016). Bu farklılığın ilk nedenlerinden biri grubun büyüklüğü. Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'ne göre Mart 2016'da Türkiye'de bulunan Suriyelilerin sayısı 2.7 milyona ulaşmıştı. Şimdiye kadar Türkiye'ye gelmiş farklı göçmen/mülteci topluluklarının sayılarıyla karşılaştırılırsa, Suriyelilerin ne kadar kalabalık bir grup olduğu daha kolay anlaşılır. Örneğin 1989'da Bulgaristan'dan ve 1991'de Irak'tan

¹⁰ Türkiye 1990lardan beri göçmen alan bir ülke olmasına rağmen, göçmenlerin statü ve hakları konusunda yakın zamana kadar yasal boşluklar vardı. Hem küresel kapitalizmin yayılmasıyla yaşanan yapısal değişimler, hem de Türkiye'nin istihdam piyasasının özelliklerinden dolayı uzun yıllar yabancıların çalışma izni alabilmesi imkansızdı yakındı. Nihayet 2007 yılında, hükümet yeni bir yasayla yabancıların çalışma izni almasını kısmen kolaylaştırdı. Ancak bu yasallaştırma (*regularization*) kampanyasından faydalanabilenler çoğunlukla bakım işlerinde çalışan kadınlar oldu. Akalın'ın ifadesiyle (2012) eviçi hizmetlerinde çalışanlar bu genel durum içinde bir istisna oldu.

Türkiye'ye sığınanların sayıları sırasıyla 400 bin ve 500 bin civarıydı. Suriyelilere has bir diğer durum, “soydaş” olmayan bir gruba ilk kez açık kapı ve pozitif kabul politikası uygulanmasıdır. Üçüncü özellik ise hem devlet, hem toplum, hem de mülteciler gözünde “artık” Suriyelilerin Türkiye’de kalıcı olduğuna dair bir algının ortaya çıkmış olmasıdır.¹¹ Cumhurbaşkanı’nın 2 Temmuz 2016’da Kilis’te yaptığı bir konuşmada Suriyeli mültecilere “Türk vatandaşlığı imkanı” verilebileceğini dile getirmesi, kalıcılığın en üst makamlar tarafından da ifade edilmesidir.

Hali hazırda Suriyelilerin yasal statüsü Ekim 2014’te kabul edilen “Geçici Koruma Yönetmeliği” ile tanımlanmaktadır (İçduygu, 2015). Suriyeli mültecilerin büyük kısmının bulunduğu Ortadoğu ülkelerine kıyasla Türkiye’deki koruma rejimi daha kapsamlı olsa da, bu yönetmelik uzmanlar tarafından başta çalışma izni olmak üzere bazı ciddi eksikleri olmakla eleştirilmiştir. Ocak 2016’ya dek, Suriyeliler ancak diğer yabancılar gibi çalışma iznine başvurup, çok karmaşık ve meşakkatli bir bürokratik süreç sonunda buna hak kazanabiliyorlardı. Bu tarihe kadar çalışma izni almış Suriyeli sayısının 7.351, yani yok denecek kadar az olması bu açıdan şaşırtıcı değildir.¹² Çeşitli araştırmacıların da gösterdiği gibi Suriyeli mültecilerin neredeyse tamamı enformel sektörde, sigortasız ve çok düşük ücretlere en zor işleri yapıyorlar (Dinçer vd., 2013). Buldukları kentlerin istihdam piyasasına ancak en alttan ve en kırılğan grup olarak girebiliyorlar.

Nihayet, 15 Ocak 2016’da kabul edilen “Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik” ile Suriyeliler çalışma izni almaya hak kazandılar. Ancak bu makalenin son kontrollerinin yapıldığı Ekim ayında yönetmeliğin üzerinden dokuz ay geçmiş olmasına rağmen çalışma izni alanların sayısı hâlâ çok azdı. Örneğin ÇSGB’nın açıkladığı verilere göre Ocak-Haziran 2016 arasında Suriyelilerin yaptığı 6.582 başvuru değerlendirilerek 5.502 kişiye çalışma izni verilmişti¹³. Kızıl’ın (2016) da ifade ettiği üzere Suriyeliler “Türkiye’deki küçük firmalar tarafından ucuz işgücü olarak görülmekte” ve bu durum devam ettikçe, yönetmelik çıkmış olsa bile, Suriyelilerin imalat ve inşaat gibi sektörlerde sigortalı istihdamı pek mümkün gözükmemektedir.

¹¹ Bu durum kalıcılığın toplum tarafından tercih edilen ve istenen bir şey olduğu anlamına gelmemektedir. Araştırmada yapılan görüşmeler sırasında, tamamen farklı siyasal ve sosyal konulardan gelen kişilerin birleştiği nokta “Suriyelilerin evlerine dönmesi veya kamplara yerleştirilmesi” isteği olmuştur.

¹² 2015 yılı sonunda İŞKUR İstanbul İl Müdürlüğü’nde yaptığımız görüşmeye göre, İstanbul’da çalışma izni olan Suriyeli sayısı yaklaşık iki bindi. O dönemde kentteki Suriyeli nüfusunun 330 bin olduğu tahmin ediliyordu.

¹³ “38 bin yabancıya çalışma izni” Hürriyet, 8.7.2016 <http://www.hurriyet.com.tr/38-bin-yabanciya-calisma-izni-40136379> (Erişim tarihi: 1 Ekim 2016)

6. EMEĞİN KÜRESELLEŞMESİ VE SENDİKAL FAALİYETLER

İmalatın küreselleşmesinin ve şirketler arasında küresel rekabetin artışının işçi hakları ve emek örgütlenmeleri üzerinde ciddi etkileri olmaması şaşırtıcı olurdu. Marino, Penninx ve Roosbald (2015) Avrupa'daki sendikal hareketi inceledikleri makalelerinde, son otuz yılda sanayi ilişkileri ve emek piyasalarındaki üç temel değişimin sendikalaşma üzerindeki etkilerinden bahsederler. Bu değişimlerden birincisi ekonomik ve finansal küreselleşme ve buna bağlı olarak devletlerin yatırımcı şirketleri çekebilmek için işgücüne yönelik düzenlemeleri gevşetmeleridir. İkincisi, emek piyasalarının yapısının değişmesidir. Sendikaların eskiden en güçlü olduğu imalat sektöründe istihdam azalması, vasıfsızlaşma (yani daha düşük vasıfların yeterli olması), geçici ve yarı-zamanlı esnek işlerin yaygınlaşması bu değişimlerden bazılarıdır. Üçüncü ve son olarak ise devletlerin neoliberal politikalar benimsemesiyle sendikaların sosyo-ekonomik karar mekanizmalarındaki etkileri zayıflamıştır. Özellikle geçici işler ve özel sektör işkollarında sendikaların üye sayıları azalmış ve bu gelişmeler sonunda hem sendikalar güçsüzleşmiş, hem de temsil kapasiteleri düşmüştür.

Yaşanan değişimlere paralel olarak sendikalar hemen her alanda zayıflarken, hazır giyim sektörü sendikal faaliyetlerin en ağır darbe aldığı işkollarından biri olmuştur. İlk başta ucuz işgücünün peşinde imalatın gelişmekte olan ülkelere kaymasıyla Kuzey-Güney arasında yaşanan rekabet, kısa süre sonra daha da ucuz maliyetler için Güney ülkeleri arasında yaşanmıştır. İmalatın kaymasıyla, Batılı sendikalar gelişmekte olan ülkelerdeki çalışma koşullarını ve ücretleri iyileştirmek için Batı'daki tüketicileri mobilize ederek işverenlere baskı kurmaya yönelik kampanyalar düzenlemişlerdir¹⁴. Şirketlerin “sosyal sorumluluk” ve “şirket imajı” konusundaki hassasiyeti sayesinde küresel mücadele imkanı veren bu kampanyaların bir süre sonra sermayenin başka yerlere kaçmasına yol açtığı görülünce, hazır giyim imalatı konusundaki küresel sendikal dayanışmadan vazgeçilmiştir. Sonuçta hazır giyim alanında küresel sendikal faaliyetler “düzenli bir örgütlülüğten ziyade zaman zaman yürütülen kampanyalar” şeklinde devam etmiştir (Anner vd., 2006: 8).

Hızlı moda akımının hazır giyim sektöründe hakim model haline gelmesi ve taşeronlaşma bu atölyelerde sendikalaşmayı daha da zorlaştırmıştır. Pek çok araştırmacının gösterdiği üzere gelişmekte olan ülkelerde hazır giyim sektöründe

¹⁴ Emre Eren Korkmaz'ın (2015) Desa, Novamed ve UPS firmalarında çalışan Türk işçilere destek amacıyla düzenlenen üç küresel destek kampanyasını inceleyen araştırması hukuki ve siyasi engellerden dolayı ciddi sorunlar yaşayan yerel sendikalar için ulusötesi ağların önemini göstermektedir.

sendikalaşma yok denecek kadar az ve etkisiz kalmıştır. Bunun başlıca sebepleri arasında yüksek küresel rekabet, düşük sermayeli emek yoğun bir işkolu olan hazır giyim sektöründe binlerce küçük imalatçı olması ve bu sayede sermayenin sendikalaşan ve ücretleri yükselen yerlerden hızla kaçabilmesi sayılabilir.

“[hazır giyim sektöründe] üretim, tüketim ve şirket yönetimleri coğrafi olarak çakışmıyor. Başlıca perakendecilerin kendi ülkelerinde büyük ve sendikalı imalat işgücü yok ve çoğunlukla kıyafetlerin üretildiği fabrikaların sahibi değiller. İşçiler sendikalaşırsa üretimi başka yere kaydırmak kolay olduğundan ve gerektiğinde hükümetlerden sendikal örgütleri bastırmak için destek aldıklarından dolayı imalatçılar rahatlıkla düşük işçi ücreti stratejisi izleyebiliyor” (Anner vd., 2006: 21).

Sonuçta Batılı hazır giyim markalarının dünyanın dört bir yanına dağılmış tedarikçi firmalar ve taşeron imalatçılar arasında istediği gibi seçim yapabildiği, müthiş eşitsiz bir ilişki ortaya çıkmıştır. Küresel rekabet ortamında ayakta kalmaya çalışan imalatçılar ise, maliyetleri düşürmek için işçi ücretlerini azaltmaya yönelmişlerdir. Piramidin en altındaki işçiler içinse konfeksiyon artık “mümkünse girilmemesi gereken” bir sektördür.

Türkiye’de birkaç işkolu dışında, sendikalaşma oranı çok düşüktür ve sendikalar karar mekanizmalarını etkilemek konusunda oldukça etkisiz kalmışlardır. Örneğin 2011 yılında Türkiye’de sendikalaşma oranı % 8,4 orana sahipti ve bunun çok büyük bir kısmı kamu sektörü çalışanlarından oluşuyordu (Toksöz, Erdoğan ve Kaşka, 2012: 128). Sendikalaşma kapasitesini olumsuz etkileyen faktörlerin başında kayıtdışı istihdam gelmektedir. Sigortasız ve güvencesiz çalışmanın yaygın olduğu işkollarında sendikalar hem etkinlik hem de üye sayısı açısından daha da güçsüzdür. Bu durum hazır giyim imalatı gibi çoğu işyerinin küçük ve orta ölçekli olduğu¹⁵ ve yukarıda anlattığımız üzere ucuz işgücü arayışında olan sektörlerde de geçerlidir.

Daha önce başka çalışmaların da değindiği gibi, Türkiye’deki sendikalar göçmen işçi sayısının artışının farkında olmalarına rağmen, bu konuda herhangi bir çalışma yapmamaktadır (Gökbayrak & Erdoğan, 2010; Toksöz vd., 2012; Erdoğan & Şenses, 2015). 2015 sonunda yaptığımız görüşmelerde de, sendikalar açısından önceki araştırmaların bulgularından farklı bir sonuç çıkmamıştır. Suriyeli göçmenlerin çalışma izni almasına dair sorularda, sendika temsilcileri, eşit rekabet

¹⁵ İŞKUR’un resmi istatistiklerine göre, hazır giyimde kayıtlı 492.850, tekstilde ise 431,550 kişi çalışıyor. Tekstil ve hazır giyimde toplam işyeri sayısı 51,182. Bu işyerlerinin % 93,2’si (yani 47.714 firma) 1 ila 50 işçi arası çalıştıran küçük ölçekli işyerleri. Binden fazla çalışanı olan işyeri sayısı ise sadece 34.

ortamı olabilmesi için çalışma izni verilmesi gerektiğini söylemiş, ancak bundan hemen sonra genel mülteci politikasına yönelik eleştiri ve görüşlerini dile getirmişlerdir. Kısacası sendikalar yabancı işgücünün varlığının farkında ancak bu konuda derinlemesine bir çalışma yürütmemektedir. Görüştüğümüz bir sendika temsilcisi de, sendikanın göçmenlere yönelik faaliyetlerine dair sorduğumuz sorulara şu şekilde cevap vermiştir:

“Sektörde etkin üç sendika var: Disk Tekstil-İş, Teksif ve Öz-İplik. Bunlar sendikalıların %80ini kapsıyor. Toplamda 10 bin - 50 bin arası sendikalaşma var. Çok düşük sendikalılık oranı. (...) Hazır giyimde çok sayıda niteliksiz olarak çalışan var. Bunlar vasıfsız ve en alt seviye. Getir götür işleri yapıyorlar, iplik temizliyorlar. Bu tür insanlar bugün Suriyeliler, dün başka birileriydi, yarın başkaları olacak. Nitelik aranmadığı için kolay istihdam ediliyorlar. Ortacı olarak çalışanların çoğu yerli işçi de olsa sigortasız. (...) Suriyelilerin istihdam edilmesinin işveren açısından artısı yüksek. Fazla çalıştırabiliyorlar, ortalama 12 saat çalışma süresi var. Kayıtdışı çalışsa bile bir Türk'e bunu yaptırıyor, mesai ödüyor. Ama yabancı bunu kabul ediyor, şikayet edebileceği mercii yok. O nedenle işveren yabancı istiyor, ücretler düşüyor. (...) Dokuma ve hazır giyimde her alanda yabancı işçi çalıştırılıyor. Sendika olarak tüm bunları belirleyemeyiz. Soramayız da, sonuçta yasadışı bir iş yapılıyor, işçilerin çoğu kaçak, böyle bir soru sorulduğunda direk kapı dışarı ederler bizi.” (sendika temsilcisi, erkek, 56 yaş)

Anner ve diğerleri (2006) uluslararası dayanışma açısından siyasi fırsatların yeni küresel aktörler sayesinde ortaya çıktığına işaret etmektedir. Bugün küresel kapitalizmin işleyişini ve denetimini bazı küresel sivil toplum örgütleri üstlenmiş görünmektedir.¹⁶ Bir süredir hazır giyim imalatında da, çalışma koşullarının denetimi konusunda çalışan iki yeni aktör bulunmaktadır: Küresel firmaların fason üretim yaptırdığı atölyeleri kontrol eden denetçileri ve ulusötesi sivil toplum örgütleri. Aslında bu ikisi de doğrudan veya dolaylı olarak şirketlerle bağlantılı aktörlerdir. Büyük küresel şirketler, hızla büyüdükleri 90lı yıllarda yoksul ve gelişmekte olan ülkelerde kendileri için ucuza üretim yapan işçilerin maruz kaldığı kötü çalışma koşullarına dair yoğun eleştiri alıyorlardı. Bu durum karşısında şirketler markalarını temize çıkarmak için çalışma standartlarına dair bazı etik kurallar benimsediler (Sethi, 2002). Şirketlerin sosyal sorumluluğu (*corporate social responsibility*) gibi kavramlar da bu dönemde ortaya çıktı.

¹⁶ Bu konuya en iyi örneklerden biri olarak Clean Cloth Campaign (CCC – Temiz Kumaş Kampanyası) gösterilebilir. Hazır giyim atölyelerindeki çalışma koşullarını ve ücretleri iyileştirmeyi hedefleyen ve bunun için sendikalarla sivil toplum kuruluşlarını bir araya getiren Avrupa çıkışlı bu oluşum 1989 yılında kurulmuştur (Sluiter, 2009).

Yerel sendikalar yukarıda anlatılan küresel yeniden yapılanma ve bunun istihdam piyasalarındaki etkilerinden dolayı güç kaybederken, Fair Labor Association (FLA – Adil Çalışma Derneği) ve Ethical Trade Initiative (ETI – Etik Ticaret Girişimi) gibi yeni küresel sivil toplum örgütleri önem kazandı. Devletlerin regülasyon görevini şirketler lehine bıraktığı bir dönemde, bu örgütler bir tür küresel yönetim aktörü olarak sahneye çıktılar ve şirketlerin benimsediği etik kuralların ne derece uygulandığını izleme görevini üstlendiler. Sethi ve Rovenpor'un (2016: 11) "arabulucu stk" olarak tanımladıkları bu kuruluşların önemli faaliyetlerinden biri de çalışma koşullarını iyileştirmek için şirketler, hükümetler ve sendikalar gibi ilgili kurumları bir araya getirmek oldu.

Sendika ve göçmen örgütlerinin güçsüzlüğü ve ilgisizliğinden dolayı, Türkiye'de göçmen işçilerin haklarının savunulmasında küresel çalışma örgütleri ve onların destek olduğu kampanyaların giderek daha önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Görüşmeler sırasında bir sendikacının, atölyelerdeki sigortasız çalışma ve çocuk işçiliği durumlarını denetleme işini "uluslararası bir ağın" yaptığını söylerkenki rahatlığı da bu durumu teyit etmektedir:

"Kesinlikle denetim yapılması gerekir. Çocuk işçiliği var mesela. Bu konuda sosyal denetim mekanizmaları devrede. Taşeronlar mesela, nasıl işçi çalıştırdığına, haklarını verip vermediğine bakılıp o şekilde iş veriliyor. Büyük firmalar, [atölyeler] kurallara uymuyorsa onlarla bir daha çalışmıyor. Uluslararası bir ağ var, kurallara uyulması gerektiğine dair anlaşmalar yapılıyor. Böylelikle bir baskı mekanizması yaratılıyor. Ama bu da sadece büyük firmalar için geçerli." (sendika temsilcisi, erkek, 56 yaş)

Bu küresel örgütler bir yandan Türkiye'de tedarik zinciri olan küresel markalarla, diğer yandan ilgili devlet kurumlarıyla bir araya gelerek, kayıtdışılıkla ve çocuk emeğiyle mücadele gibi konularda baskı mekanizması oluşturabiliyorlar. Suriyeli mültecilere çalışma izni verilmesi için FLA ve ETI'nin yürüttüğü çalışmalar da "arabulucu stk" rolünün tipik bir örneğidir. Ekim 2014 - Ocak 2016 arasında, aralarında Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO – *International Labor Organization*), FLA ve ETI gibi kuruluşların bulunduğu bazı uluslararası çalışma örgütleri Suriyeli mültecilere çalışma izni verilmesi konusunda etkin bir kampanya yürüttüler. Örneğin Mart 2015'te FLA ve ETI, "Geçici Koruma Yönetmeliği altında yabancıların Türk işgücü piyasasına katılımı" konulu bir yuvarlak masa düzenledi. Bu toplantıya katılanlar arasında ÇSGB, küresel markaların temsilcileri, sendikalar,

BM kurumları ve STK'lardan 90 katılımcı vardı.¹⁷ Aslında toplantıda yer alan hemen hemen tüm katılımcılar, farklı sebeplerle de olsa, çalışma izni verilmesi konusunda hemfikirdiler. Küresel hazır giyim firmaları ve Türk işverenler atölyelerde çalışacak işgücü havuzunu genişletmek için; sendikalar Suriyelilerin yasal çalışma hakkı edinerek Türk işçilerle daha eşit rekabet etmesini sağlamak için; hükümet yetkilileri ise uluslararası kamuoyundan gelen mülteci hakları konusundaki eleştirileri hafifletmek için bu anlaşmanın geçmesi konusunda anlaşıyorlardı. Bu uzlaşının arkasında, herkesin bildiği ama dile getirmediği bir gerçekten de bahsetmek gerekir: Yukarıda da anlatılan sebeplerle, çalışma izni verilse bile, bunun konfeksiyon atölyelerinde çalışan binlerce Suriyeliyi etkilemeyeceği, sektörün özelliklerinden dolayı tıpkı Türk işçiler gibi onların da kayıtdışı çalışmaya devam etmek zorunda kalacakları aşıkardı.

Küresel regülasyonun yeni aktörleri olarak görülebilecek bu örgütlerin organize ettiği kampanyalar, işçi hakları konusunda tümüyle etkin oldukları anlamına gelmiyor. Unutmamak gerekir ki, çalışma koşullarına dair bazı iyileştirmeler yapmayı başarsalar da, bu örgütlerin finans kaynakları ve dolayısıyla muhatapları çokuluslu şirketler. FLA gibi sivil toplum örgütlerine çok sert eleştiriler getiren Sethi & Rovenpor (2016), bu örgütlerin varoluş nedeninin çok uluslu şirketler olduğunu, bu yüzden de işçi hakları konusundaki faaliyetlerinin esas hedefinin şirketlerin itibarını temize çıkarmak olarak görüldüğünü söylüyorlar. Bu örgütlerin kendilerine üye firmalara üretim yapan fabrikalarda çalışma koşullarına dair denetim yaptıklarını ancak bu işlemin şeffaf olmadığını, kamuoyu tarafından da “şirketlerin yönlendirdiği bir sis perdesi” veya “eleştirileri yumuşatmak için hükümetlerin kullandığı yumuşak bir mekanizma” olmakla eleştirildiklerini belirtiyorlar.¹⁸

Kısacası, yerel sendikaların zayıfladığı bir ortamda, göçmen işçilerin hakları konusunda FLA veya ETI gibi kuruluşların çalışmaları çok önemli olsa da, sendikaların bıraktığı boşluğu doldurabilmeleri mümkün gözükmemektedir.

7. SONUÇ

Türkiye bugün Avrupa hızlı moda giyim markaları için başlıca tedarikçilerden biridir. Avrupa pazarlarına yakınlığı, imalattaki hız ve kalitesi ve düşük maliyetleri

¹⁷ <http://www.fairlabor.org/sites/default/files/documents/reports/march-2015-fla-eti-roundtable-syrian-refugees.pdf>

¹⁸ FLA'ya yöneltilen bu eleştiriler, Apple firması için üretim yapan Foxconn tesislerindeki (Çin) çalışma koşulları hakkında FLA'nın verdiği olumlu rapor sonrasında 18 işçinin intihara kalkışmasıyla ortaya çıkan “Foxconn skandalı”na dayanıyor (Nova ve Shapiro, 2012).

sayesinde inişli çıkışlı da olsa şimdilik bu konumunu korumaktadır. Küresel kapitalizmin yeniden yapılanmasıyla, çokuluslu firmaların maliyetlerin en ucuz olduğu yerlere kayabilme yeteneği kazanmış olması, bugün *fast fashion* akımını benimseyen büyük hazır giyim markalarını sektörün en güçlü aktörleri haline getirmiş durumdadır. Bu markaların ana tedarikçilerinden biri olan Türk dış ticaret firmaları sertleşen küresel rekabetten dolayı darboğaza girdikçe, atölye sahiplerinin de işleri zorlaşmakta; maliyetleri azaltmak için ücretleri daha da düşürme yoluna gitmektedirler. Böylece, krizin yukarıdan aşağıya aktarıldığı, en altta da göçmen işçilerin ve diğer kırılgan toplumsal grupların olduğu bir tablo ortaya çıkmaktadır.

Ancak tam da bu noktada, küresel ekonominin çelişkilerinden biriyle karşılaşırız. Büyük giyim firmaları bir yandan düşük maliyet peşinde ücretlerin daha da düşmesine ve çalışma koşullarının kabul edilemez ölçüde kötüleşmesine neden olurken, öbür yandan markalarının imajını ve itibarını korumak için temel işçi haklarına saygı göstermek ve çalışma koşullarıyla ilgili bazı standartlara riayet etmek zorunda kalır.¹⁹ Bu çelişkiyi çözmek üzere yeni bir aktör sahneye çıkar: Sendikaların zayıfladığı günümüzde, yeni çalışma örgütleri bir tür küresel yönetim aktörü olarak, göçmen işçilerin hakları ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi konusunda etkin bir rol oynamaya başlamaktalar. Bunun Türkiye'deki örneklerinden olan FLA ve ETI gibi küresel sivil toplum örgütleri, devletlerin şirketler lehine bıraktığı regülasyon ve denetleme görevini üstlenirken, “arabulucu stk” (Sethi ve Rovenpor, 2016) rolünü de benimsemekteler. Örneğin Türkiye'deki işgücü piyasasındaki tabakalaşmanın en altında yer alan Suriyeli işçilerin çalışma izinlerinin düzenlenmesi konusunda FLA ve ETI, hükümet temsilcileri ve diğer paydaşları bir araya getirerek yönetmeliğin çıkmasında etkin bir rol oynamıştır.

Sonuç olarak, sendikaların devletler tarafından baskılandığı, kayıtdışılığı yoğun olmasından dolayı sendikalaşma oranının düşük olduğu konfeksiyon veya tarım gibi işkollarında, küresel örgütler sendikalardan daha etkili sonuçlar alabilmektedir. Ancak unutmamak gerekir ki, bu başarıyı mümkün kılan, küreselleşmenin bir çelişkisi olarak, küresel firmaların marka imajını koruma çabasıdır. Eğer hazır giyim imalatının çok büyük bir kısmı dış pazarlar için yapılıyor

¹⁹ Bu makale biterken BBC Türkçe internet sitesinde yayınlanan “Çocuk mülteciler Türkiye’de tekstil atölyelerinde çalıştırılıyor” başlıklı bir haber “marka itibarı” konusunun önemini gösterdi. Marks and Spencer, Zara ve Mango gibi firmalara üretim yapan Türkiye’deki tedarikçi fabrikalarda çocukların çalıştığını ortaya çıkaran BBC’ye ilk tepki de bunun “Made in Turkey algısına zarar vermek isteyen bir komplo olduğunu” iddia eden İHKİB’den geldi. <http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-37748847> (erişim tarihi 26.10.2016) ve <http://www.hurriyet.com.tr/komplo-iddiasi-40259954> (erişim tarihi 26.10.2016)

olmasaydı veya Avrupa ve Amerika'daki tüketiciler etik referanslarla kötü çalışma koşullarına tepki göstermiyor olsaydı, söz konusu küresel çalışma örgütlerinin de böyle bir etkisi olamazdı. Son olarak, Suriyeli mültecilere çalışma izni verilmesi konusundaki kampanyanın başarısında, ilgili tarafların bu konudaki hedef ve çıkarlarının kesişmesi olduğunu da göz ardı etmemek gerekir.

KAYNAKÇA

Akalın, Ayşe (2012), "The Exceptional Migrants? The regularization of migrant domestic workers in Turkey", paper presented at Second ISA Forum of Sociology, Buenos Aires.

Akpınar, Taner (2010), "Türkiye'ye Yönelik Kaçak İşgücü Göçü", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 65(3):1-22.

Anner, Mark, Ian Greer, Marco Hauptmeier, Nathan Lillie ve Nik Winchester (2006), "The industrial determinants of transnational solidarity: Global interunion politics in three sectors", European Journal of Industrial Relations, 12(1), 7-27.

Balaban, Utku B. (2014), "Conditions of Internal Migration and Contemporary Industrial Relations in Turkey", Sert, Deniz Şenol ve Deniz Karel Korfalı (der.) Migration and Turkey: Changing Human Geography içinde, The Isis Press, İstanbul, 91-136.

ÇSGB (2014), "Yabancıların Çalışma İzinleri Raporu", Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Ankara.
[http://www.csgb.gov.tr/csgbPortal/ShowProperty/WLP%20Repository/csgb/dosyalar/istatistikler/Yabanci-Izinleri-2014_\(erişim_tarihi:_14.8.2015\)](http://www.csgb.gov.tr/csgbPortal/ShowProperty/WLP%20Repository/csgb/dosyalar/istatistikler/Yabanci-Izinleri-2014_(erişim_tarihi:_14.8.2015))

Dağdelen, Görkem (2008), Changing Labour Market Positions and Workplace Interactions of Irregular Moldovan Migrants: The Case of Textile/Clothing Sector in Istanbul, Turkey, Unpublished Master Thesis, ODTÜ Sociology Department, Ankara.

Dal, Vedat ve Muazzez Gürpınar (2010), Hazır Giyim Sanayinde Hızlı Moda Kavramı ve Bir Model Önerisi, İstanbul Sanayi Odası Yayınları, No.2010/13 (İstanbul).

Daniş, Didem, Cherie Taraghi ve Jean-François Perouse (2009), “Integration in Limbo’: Iraqi, Afghan, Maghrebi and Iranian Migrants in Istanbul”, İçduygu, Ahmet ve Kemal Kirişci (Der.), Land of Diverse Migrations: Challenges of Emigration and Immigration in Turkey (Istanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları): 443-636.

Daniş, Didem (2016), “Türk Göç Politikasında Yeni Bir Devir: Bir dış politika enstrümanı olarak Suriyeli mülteciler”, Saha Dergisi, 2: 6-12.

Dedeoğlu, Saniye (2008), Women workers in Turkey: Global industrial production in Istanbul (IB Tauris).

Dedeoğlu, Saniye ve Çisel Ekiz Gökmen (2011), Göç ve Sosyal Dışlanma: Türkiye’de Yabancı Göçmen Kadınlar (Ankara: Efil Yayınları).

Dedeoğlu, Saniye (2011), “Garment ateliers and women workers in Istanbul: Wives, daughters and Azerbaijani immigrants”, Middle Eastern Studies 47(4): 663-674.

Diñer, Osman B., Vittoria Federici, Elizabeth Ferris , Sema Karaca, Kemal Kirişci, ve Elif Özmenek Çarmıklı (2013), Turkey and Syrian Refugees: The Limits of Hospitality. International Strategic Research Organization (USAK).

Eder, Mine ve Özlem Öz (2010), “From Cross-Border Exchange Networks to Transnational Trading Practices? The Case of Shuttle Traders in Laleli, Istanbul”, Transnational Communities: Shaping Global Economic Governance: 82-104.

Erder, Sema, Selmin Kaşka (2003), “Düzensiz Göç ve Kadın Ticareti: Türkiye Örneği”, International Organization for Migration, Cenevre.

Erdoğan, Seyhan ve Nazlı Şenses (2015), “Irregular Migrant Labour, Trade Unions, and Civil Society Organizations in Turkey”, Migration, Precarity and Global Governance. Challenges and Opportunities for Labour, 177-198.

Gökbayrak, Şenay ve Seyhan Erdoğan (2010), “Irregular Migration and Trade Union Responses: The Case of Turkey.” Industrial Relations and Human Resources Journal, 12(2): 89- 114.

İçduygu, Ahmet (2003), Irregular migration in Turkey (No. 12), International Organization for Migration.

İçduygu, Ahmet (2015), Syrian refugees in Turkey: The long road ahead (Washington, DC: Migration Policy Institute).

ITKIB (2015), İstanbul Tekstil ve Konfeksiyon İhracatçı Birlikleri “Tekstil ve Hammaddeleri Sektörü 2015 Yılı Ocak Ayı İhracat Bilgi Notu”, https://www.itkib.org.tr/ihracat/DisTicaretBilgileri/raporlar/dosyalar/2015/1_tekstil_bilgi_notu_ocak_2015_sifreli.pdf (18/08/2015).

Kılıç, Cem (2011), “Kayıtlı Çalışma Süreci ve Tekstil Sektörü İşletmelerinin Yeniden Yapılandırılması El Kitabı”, Öz-İplik İş Sendikası ile Malatya Ticaret ve Sanayi Odası Sosyal Dialog ve Eğitim Yoluyla Kayıtlı İstihdamın Desteklenmesi Projesi Raporu.

Kızıllı, Cihan (2016), “Turkey’s Policy on Employment of Syrian Refugees and Its Impact on the Turkish Labor Market”, paper presented at the 4th Turkish Migration Conference, Vienna, 12-15 July 2016.

Korkmaz, Emre Eren (2015), “Building Coalitions for Transnational Trade Union Solidarity: Comparative Analysis of Three Campaigns from Turkey”, *Global Labour Journal*, 6 (1): 24-40.

Lordođlu, Kuvvet (2010), “Türkiye’deki Çalışma Hayatının Bir Parçası Olarak Yabancı Çalışanlar”, Pusch, B. ve Wilkoszewski, T. (Der.) Türkiye’ye Uluslararası Göç: Toplumsal Koşullar-Bireysel Yaşamlar (İstanbul: Kitap Yayınevi): 89-109.

Marino, Stefania, Rinus Penninx and Judith Roosblad (2015), “Trade unions, immigration and immigrants in Europe revisited: Unions’ attitudes and actions under new conditions”, *Comparative Migration Studies*, 3 (1): 1-16.

Maroukis, Thanos, Krystyna Iglicka, Katarzyna Gmaj (2011), “Irregular Migration and Informal Economy in Southern and Central-Eastern Europe: Breaking the Vicious Cycle?”, *International Migration*, 49(5): 129-156.

Nova Scott ve Isaac Shapiro (2012), “Polishing Apple: Fair Labor Association gives Foxconn and Apple undue credit for labor rights progress”, *Economic Policy Institute*, Briefing Paper 352.

Özçürümez, Saime ve Deniz Yetkin (2014), “Limits to Regulating Irregular Migration in Turkey: What Constrains Public Policy and Why?”, *Turkish Studies*, 15(3): 442-457.

Öz-İplik İş Sendikası (2009), “Tekstil Sektörü Değerlendirme Raporu”, <http://www.oziplikis.org.tr/tr/data.asp?id=171> (18.8.2015).

Piveteau, Alain (2009), "Intégration productive transfrontalière ou reproduction d'un rapport de sous-traitance: les confectionneurs tangérois", *Critique économique*, 25: 17-39.

Sethi, S. Prakash (2002), "Corporate codes of conduct and the success of globalization", *Ethics & International Affairs*, 16 (01): 89-106.

Sethi, S. Prakash, ve Janet L. Rovenpor (2016), "The Role of NGOs in Ameliorating Sweatshop-like Conditions in the Global Supply Chain: The Case of Fair Labor Association (FLA), and Social Accountability International (SAI)", *Business and Society Review*, 121 (1): 5-36.

Sluiter, L. (2009), *Clean clothes: A global movement to end sweatshops* (Pluto Press).

Spener, David ve Randy Capps (2001), "North American free trade and changes in the nativity of the garment industry workforce in the United States", *International Journal of Urban and Regional Research*, 25 (2): 301-326.

Şenses, Nazlı (2015), "Rethinking Migration in the Context of Precarity: The Case of Turkey", *Critical Sociology*, 42 (7-8): 975-987.

Tanyılmaz, Kurtar ve M. K. Kıroğlu (2007), "Türkiye'de göçmen işçiler ve işgücü piyasası üzerine etkileri", *Arı, Aylan (Der.)*, Türkiye'de Yabancı İşçiler, (İstanbul: Derin Yayınları).

Tokatlı, Nebahat, Neil Wrigley, ve Ömür Kızılgün (2008), "Shifting global supply networks and fast fashion: made in Turkey for Marks & Spencer", *Global Networks*, 8 (3): 261-280.

Tokatlı, Nebahat, Ömür Kızılgün ve Jinsook E. Cho (2010), "The clothing industry in Istanbul in the era of globalisation and fast fashion". *Urban Studies*, 48 (6): 1201-1215.

Toksöz, Gülay, Seyhan Erdoğan ve Selmin Kaşka (2012), "Türkiye'ye Düzensiz Emek Göçü ve Göçmenlerin İşgücü Piyasasındaki Durumları", IOM International Organization for Migration Raporu http://www.turkey.iom.int/documents/Labour/IOM_irregular_labour_migration_tr_06062013.pdf.

Yükseker, Deniz (2003), *Laleli-Moskova Mekiği, Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet ilişkileri* (İstanbul: İletişim).